

Алег Дзярновіч

РЭСКІ ГІСТОРЫІ:

артыкулы і эсэ па гісторыі
і цывілізацыі Беларусі
і Цэнтральна-Усходняй Еўропы

Алег Дзярновіч

ФРЭСКІ
ГІСТОРЫІ:

артыкулы і эсэ па гісторыі
і цывілізацыі Беларусі
і Цэнтральна-Усходняй Еўропы

Мінск
РІВШ
2011

УДК 947.6
ББК 63.3(4Бел)
Д43

Рэкамендавана
рэдакцыйна-выдавецкім саветам
ДУА «Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы»
(праатакол № 6 ад 21 снежня 2010 г.)

Рэцэнзенты:
галоўны навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі,
доктар гістарычных навук *Г. Я. Галенчанка*;
загадчык аддзела археаграфіі Беларускага навукова-даследчага
інстытута дакументазнаўства і архіўнай справы,
кандыдат гістарычных навук *В. С. Пазднякоў*

Дзярновіч, А. І.
Д43 Фрэскі гісторыі: артыкулы і эсэ па гісторыі і цывілізацыі
Беларусі і Цэнтральна-Усходняй Еўропы / А. І. Дзярновіч. –
Мінск : РІВШ, 2011. – 246 с.
ISBN 978-985-500-490-6.

Выданне прысвечана рэгіёну Цэнтральна-Усходняй Еўропы, яго сама-
бытнасці і каштоўнасці. У ім раскрываецца даволі шырокае кола праблем:
аспекты палітычнай гісторыі ВКЛ (караняцця Міндоўга, дзяржаўны лад
княства), эпідэміі і канібалізм, культурныя сувязі беларускіх зямель і ВКЛ,
гісторыя харчавання нашых продкаў, гісторыя Мінска, гістарыясофскія
праблемы і інш. Сабраныя ў кнізе артыкулы датычаць не толькі беларускіх, але
і балцкіх зямель ВКЛ, што паспрыяе павышэнню цікавасці да беларускай
гістарыяграфіі з боку замежных даследчыкаў і звычайных чытачоў, будзе
садзейнічаць устанавленню навуковых сувязяў.

Разлічана на даследчыкаў, выкладчыкаў і ўсіх, хто цікавіцца гісторыяй
Беларусі, Цэнтральнай і Усходняй Еўропы.

УДК 947.6
ББК 63.3(4Бел)

ISBN 978-985-500-490-6

© Дзярновіч А. І., 2011
© Афармленне. ДУА «Рэспубліканскі
інстытут вышэйшай школы», 2011

ПРАДМ

ДЗЯРЖ.

1. Дзе ад
1.1. В
1.2. У
1.3. Д
1.4. Е
2. Рэгалі
Княства:
2.1. Г
2.2. К
2.3. Ч
2.4. Я
2.5. К
2.6. Д
2.7. Г
2.8. Е
2.9. «
2.10.

3. Шмат
3.1. Е
3.2. І
3.3. Е
3.4. С
3.5. С

ТРАДЫ

1. Танен
значнай
1.1. Г
1.2. І
1.3. Е
2. «Стар
традыць
2.1. І
2.2. І

ЗМЕСТ

	ПРАДМОВА	6
	ДЗЯРЖАВА	
	1. Дзе адбылася караняця Міндоўга? Гісторыя дыскусіі.....	8
	1.1. Ваганні Мацея Стрыйкоўскага	8
	1.2. Уяўленні XVII ст.	15
	1.3. Дыскусіі гісторыкаў.....	17
	1.4. Найноўшыя версіі літоўскай гістарыяграфіі.....	21
усі,	2. Рэгаліі Літвы: што ўзнікла спачатку – вялікі князь ці Вялікае	
га	Княства?.....	24
	2.1. Пра тытул.....	24
	2.2. Калі Літва была каралеўствам.....	25
	2.3. Чарговы этап: «герцагі літоўскія»	31
	2.4. Які князь вялікшы?	37
	2.5. Калі ж узнік рускі тытул «вялікі князь»?	47
	2.6. Дзе месца «рускай» традыцыі?	51
вілізацыі	2.7. Першыя літоўскія пячаткі і манеты.....	53
новіч. —	2.8. Вялікія князі полацкія.....	56
	2.9. «Дзень народзінаў» Вялікага Княства Літоўскага	60
	2.10. Спраба заключэння	62
	3. Шмат сэнсаў Рэспублікі	63
яго сама-	3.1. Нашыя абшары	63
а праблем:	3.2. Што да тэрміна	66
каўны лад	3.3. Рэспубліка – гэта Суверэнітэт.....	68
эль і ВКЛ,	3.4. Экскурсагод па Парыжы для літвінаў.....	69
этыясофскія	3.5. Эвалюцыя тэрміна.....	72
і рускіх, але		
беларускай		
чоў, будзе		
гісторыяй	ТРАДЫЦЫЯ	
	1. Таненберг – Грунвальд – Дуброўна: да паходжання назвы адной	
	значнай бітвы позняга Сярэднявечча.....	73
	1.1. Традыцыя нямецкая	73
	1.2. Польскі выбар.....	74
	1.3. Ваганні ў Вялікім Княстве.....	77
	2. «Старына» ў Вялікім Княстве Літоўскім: ад непарушнасці	
	традыцый да сацыяльных трансфармацый.....	78
	2.1. Грамадскі кансерватызм	78
	2.2. Час узнікнення.....	79
Бліканскі		
», 2011		

2.3. Зямельнае права	80
2.4. Рэгіянальная панарама	81
2.5. «Сведкі добрыя» і дэмаркацыя дзяржаўных межаў	83
2.6. Лозунг сацыяльных навацый	85
3. «З Ягайлам нам прыйшло Вялікае Княства»: візія гісторыі Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага ў вершаваным уганараванні ўладароў «Pamiętnik Xiązat u Królów Polskich» з фондаў Радзівілаўскага архіва	88
4. Плач па Вялікім Княстве (да гісторыі транслітэрацыі Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага ў 1777–1780-я гады)	93
4.1. Гісторыя перапіскі	94
4.2. Традыцыя трэнасу	97
4.3. Аўтарства прадмовы	100
4.4. Касакоўскія	101
4.5. Прынцыпы перадачы тэксту і моўны каментар	103

ВЫПРАБАВАННІ

1. Незаконны досвед: канібалізм у Вялікім Княстве Літоўскім і Інфлянтах ў XVI–XVIII стст. – паміж інвектывамі храністаў і досведам культурнай антрапалогіі	112
1.1. «Песня пра голад»	112
1.2. Век мемуараў у Вялікім Княстве Літоўскім	119
1.3. Голад як сацыялагічная і сацыяльна-псіхалагічная з’ява	125
1.4. «Жахлівая гісторыя» Інфлянтаў	126
1.5. Досвед культурнай антрапалогіі	130
2. Эпідэміі і захворванні ў беларускай гісторыі	133
2.1. Змаганне з эпідэміямі	133
2.2. Невядомыя хваробы	134
2.3. Сялянскае бедства	135
2.4. «Дзень Ровара»	135
3. Клімат і чалавек	136
3.1. Хістанні клімату	136
3.2. Інструментальныя назіранні	138
3.3. Хронікі і мемуары	140

БІСЕДА

1. Смак біседы	143
2. Кава: гісторыя напой і традыцыі	146
3. Гены і харчаванне: даўнія спрэчкі пра малако	162

ДЫЯЛ

1. «Плач
У асвятл

2. «Чорн
кантакт:

2.1. ?

2.2. 1

2.3. 1

2.4. ;

3. Письм
як давег

ЗАМЕС

Падаро?

Усходн

СПІС І

ПАПЯІ

ЗМЕШ

ПАКАЗ

ПАКАЗ

— ПІ П

— ПІ П

— ПІ П

— ПІ П

— ПІ П

— ПІ П

— ПІ П

— ПІ П

— ПІ П

— ПІ П

— ПІ П

— ПІ П

— ПІ П

— ПІ П

— ПІ П

— ПІ П

— ПІ П

— ПІ П

..... 80	ДЫЯЛОГ	
..... 81	1. «Пластычная карціна»: утварэнне Вялікага Княства Літоўскага	
..... 83	ў асвятленні нямецкай гістарыяграфіі	166
..... 85	2. «Чорная легенда» італьянцаў (праблема міжкультурных	
	кантактаў у эпоху Рэнесансу)	182
	2.1. Узаемадзеянне культур	182
..... 88	2.2. Італія ў рэнесанснай Еўропе	184
	2.3. Бона Сфорца: каралева-рэфарматарка	193
кі	2.4. Дыялог	195
..... 93	3. Пісьменнік і авантурыст пачатку XVII ст. Жак Маржарэт	
..... 94	як давераная асоба Радзівілаў	196
..... 97		
..... 100	ЗАМЕСТ ЗАКЛЮЧЭННЯ	
..... 101	Падарожжа Мюнхгаўзена, альбо калі прыдумалі	
..... 103	Усходнюю Еўропу?	205
	СПІС ІЛЮСТРАЦЫЙ	210
	ПАПЯРЭДНІЯ ПУБЛІКАЦЫІ ВЕРСІЙ АРТЫКУЛАЎ,	
	ЗМЕШЧАНЫХ У ВЫДАННІ	213
..... 112		
..... 112	ПАКАЗАЛЬНІК ІМЁНАЎ	216
..... 119	ПАКАЗАЛЬНІК ГЕАГРАФІЧНЫХ І ЭТНІЧНЫХ НАЗВАЎ	232
..... 125		
..... 126		
..... 130		
..... 133		
..... 133		
..... 134		
..... 135		
..... 135		
..... 136		
..... 136		
..... 138		
..... 140		
..... 143		
..... 146		
..... 162		

ВЫПРАБАВАННІ

1. Незаконны досвед: канібалізм у Вялікім Княстве Літоўскім і Інфлянтах у XVI–XVIII стст. – паміж інвектывамі храністаў і досведам культурнай антрапалогіі

Што схаванае за апісаннем у крыніцах XVI–XVIII стст. страт і няшчасцяў цывільнага насельніцтва ў перыяд войнаў і грамадзянскіх катаклізмаў – бесстаронняя фіксацыя, гнеў, пачуццё абурэння альбо бязмежны смутак? Пры апісанні бедстваў самыя эмацыйныя карціны, што ўражваюць чытачоў, гісторыкі ствараюць, распавядаючы пра выпадкі канібалізму. За падобным наратывам могуць стаяць рэальныя падзеі. Але ці апраўдана заўжды безапеляцыйна ўспрымаць інфармацыю наратыўных крыніц XVI–XVII ст. як задакументаваны выклад фактаў і ці могуць за апісаннямі фактаў канібалізму стаяць псіхалагічныя, культурна-антрапалагічныя і фізіялагічныя рэаліі?

1.1. «Песня пра голад»

Вобразны рад, з дапамогай якога робіцца апісанне бедстваў у часы войнаў, быў выпрацаваны яшчэ ў беларуска-літоўскіх летапісах. У іх мы знаходзім такую фундаментальную характарыстыку падзей, як супрацьстаянне народаў хрысціянскага і паганскага альбо параўнанне дзеянняў іншых хрысціян з учынкамі паганых³⁹⁶.

У творы храніста ВКЛ М. Стрыйкоўскага «Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi» апісваецца голад часоў Інфлянцкай вайны: «...roku 1570 głód wielki w Litwie i w Polsce panował, tak iż ludzie prości ścierwcy zdechłych bydła i psów, na ostatek umarłych ludzi trupy wygrzebując jedli»³⁹⁷. Сваю «Хроніку» Стрыйкоўскі склаў ў 70-я гг. XVI ст.

³⁹⁶ Гл. падрабязней: Дзярновіч, А. *Источники XV – начала XVIII в. о бедствиях гражданского населения во время войн: между фактами, политическими инвективами и стилистическими клише* / А. Дзярновіч // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija. – Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. – P. 339–340.

³⁹⁷ Kronika Polska, Litewska, Zmodzka i Wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego. Wydanie nowe, będące dokładnem powtorzeniem wydania pierwotnego krolewieckiego z roku 1582, poprzedzone Wiadomością o życiu i pismach Strykowskiego przez Mikołaja Malinowskiego, oraz Rozprawą o latopiscach Ruskich przez Daniłowicza, pomnożone przedrukiem dzieł p mniejszych Strykowskiego według pierwotnych wydań. – Warszawa: Nakład Gustawa Leona Glucksberga, Księgarza, 1846. – T. 2. – S. 419.

Відавочна, што менавіта ў М. Стрыйкоўскага запазычыў прыведзеную цытату аўтар «Хронікі Літоўскай і Жамойцкай» XVII ст.: «О голодѣ великом. Року 1571. Голод великий был в Полщи и в Литвѣ, же убогие люди стерво здохлое и собак ѣли, наостаток трупы умерлых людей трупы выгребаючи з земли, ѣли и сами вмирали»³⁹⁸.

Гэтыя радкі мелі і далейшую трансляцыю, бо падобныя звесткі сустракаем таксама ў «Гісторыі Літвы» Войцаха Віюка-Каяловіча, што выдавалася ў 1650 г. і 1669 г.: «Incredibilis a media hieme fames extreme Lithuaniam afflixit; egentiores agrestes non bestiarum modo extinctarum carnibus, sed hominum etiam exhumatorum cadaveribus pascebantur. Remisit malum cum hieme»³⁹⁹.

Візуальнай ілюстрацыяй да гэтых звестак выступае аўгсбургскі «лягучы лісток» са збору кальвінісцкага цюрыхскага пастара Ганса Якуба Віка (1522–1588), у якім апісваецца голад у ВКЛ, – «Ein Beschrockenliche doch Warhaftige grausame hungers nott und Pestilenzische plag so im Landt Reissen vnnnd Littaw furgangen im 1571 Jar» («Жахлівыя, але праўдзівыя звесткі пра страшны голад і чумную пошасць, якія напаткалі краіну Русь і Літва ў 1571 годзе») ⁴⁰⁰. «Лісток» быў надрукаваны ў афіцыне (друкарні) адданага справе рэформы Каталіцкай царквы Адама Бэрга (Adam Berg) у Мюнхене накладам Ганса Рогеля (Hans Rogel) з Аўгсбурга ⁴⁰¹. Падрабязнае натуралістычнае апісанне эпідэміі чумы, масавага канібалізму і іншых жахаў у гэтым лістку суправаджалася маляўнічым дрэварытам (182 x 234 мм), які найўна, але выразна прадстаўляў асноўныя сцэны трагедыі – забойствы ў мэтах канібалізму ды паяданне мерцвякоў,

³⁹⁸ Хроника Литовская и Жмойтская // Полное собрание русских летописей / сост. Н. Н. Улащик. – М.: Наука, 1975. – Т. 32 – С. 114.

³⁹⁹ Kojalowicz, W. Historiae Lituanae pars altera seu de rebus Lituanorum / W. Kojalowicz. – Antverpiae, 1669. – P. 491.

⁴⁰⁰ Zentralbibliothek Zürich. PAS II 9/9 (гравюра выклеена з рукапісу F 21. – S. 192–193).

⁴⁰¹ Straus, W. L. The German Single-Leaf Woodcut 1550–1600 / W. L. Straus. – V. V, I. S. 102 (недакладна прачытаная дата: 1573 замест 1571); Pirożyński, J. Problemy obiegu informacji w Europie XVI wieku. Nowiny z Polski w kolekcji Jana Jakuba Wicka w Zurychu z lat 1560–1587 / J. Pirożyński. – Kraków, 1995. – Zbiory naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. MCLIV. Prace historyczne. – 113). – S. 237, 290 (№ 7). У іншых каталогах гэтае выданне не было згадана: Estreicher, K. Bibliografia polska / K. Estreicher. – Kraków, 1903 – 118; Walawender, A. Kronika klęsk elementarowych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586 / A. Walawender. – Lwów, 1932. – Cz. 1. (Badania Społecznych i gospodarczych, 10). – S. 98–101; Zawadzki, K. Gazety polskie i Polski dotyczące XVI–XVIII w. Bibliografia / K. Zawadzki. – Wrocław, 1977–1990. – Т. 1–3.

Іл. 23. Аўгсбургскі «лятучы лісток» пра голад у 1571 г.

знятых з шыбеніцы⁴⁰². У левай частцы знізу гравюры мужчына чацвартуе сякерай на стале чалавечае цела; у правай частцы кабета і мужчына выдзіраюць адзін у аднаго парэшткі жанчыны; другі мужчына абгрызае чалавечую нагу; трэці нясе дзіцячае цела; чацвёрты трымае на дзідзе адсечаныя нагу і далонь. У левым баку ў глыбіні на агні смажацца часткі чалавечага цела, а трупы, якія здымаюцца з шыбеніцы і кола, з'ядаюцца. Дом, які знаходзіцца справа, у полымі. Больш жахлівую карціну маляўнічымі сродкамі стварыць цяжка.

Да аналізаванага намі «лятучага лістка» тэматычна далучаецца яшчэ адна падобная публікацыя, а менавіта «лятучая газета» з рыфмаваным тэкстам па-нямецку, які можна было спяваць паводле падазенай у ёй мелодыі. Газета-ўлётка Ёста Зомера (Jost Sommer) мела загаловак «Ein Erbarmlich geschicht aus Ruessen vnnd Littaw» («Паважная гісторыя з Русі і Літвы»)⁴⁰³ і была аддрукавана in octavo ў 1572 г. у Базелі майстрам Самуэлем Апіарыусам (Samuel Apiarius). Цалкам тытул газеты выглядае

⁴⁰² Гл.: *Белы, А.* «Страшны голад у краіне Русь і Літва...» // *А. Белы // Спадчына.* – 1998. – № 5. – С. 236–237.

⁴⁰³ Zentralbibliothek Zürich. Ms F 21. – P. 187–190.

«Ein Erb
verfist // v
geschriben v
Wolgeborne
preshart /
[каляровы
калячыка]
тытуле па
мелодыю
Ветам Зо
Вганам і
Касця р
спену.

так: «Ein Erbermlich || geschicht aus Ruessen / vnnd || Littaw / in gesangs weis verfast / || vnnd ist durch den gelehrten Herren in vnser || Teutsch Land geschriben worden / als mit na= ||men Jost Summer / Pastor in Vilnae / an || den Wolgeborenen Herren / Johan Jör= ||gen / von Gleissenthal / Prelaten im || Spesshart / im 1572. || Im Thom / Kompt her zu mir spricht Gottes Son /rc. || [каляровы дрэварыг, які прадстаўляе сцэну: мужчына забівае нажом хлопчыка] || Getrukt zu Basel / bey || Samuel Ariario». Такім чынам, на тытуле паведамлялася, што «Паважная гісторыя» была пакладзеная на мелодыю песні і праз вучонага пана «ў нашай Нямецкай краіне» апісаная Ўстам Зомерам, «пастарам у Вільні» (!), а таксама высакародным панам Іганам Ёргенам фон Глайсенталем, прэлатам у [мясцовасці] Шпесарт. Касья рыскі «/» былі прастаўлены ў самім тэксце і вызначалі рытміку спеву.

**Ein Erbermlich
geschicht auß Ruessen / vnnd
Littaw / in gesangs weis verfast /**

vnnd ist durch den gelehrten Herren in vnser
Teutsch Land geschriben worden / als mit na-
men Jost Summer / Pastor in Vilnae / an
den Wolgeborenen Herren / Johan Jör-
gen / von Gleissenthal / Prelaten im
Spesshart / im 1572.

Im Thom / Kompt her zu mir
spricht Gottes Son /rc.

Getrukt zu Basel / bey
Samuel Ariario.

Ил. 24. «Лягучая газета»

У адрозненне ад кніжак, «лятучыя газеты» друкаваліся хутка і былі таннымі, адрасаваліся шырокай грамадскасці – нават той, якая не ўмела чытаць, але, адчуваючы голад на інфармацыю, была гатовая слухаць чытанае ўголос, а таксама з ахвотай аглядаць ілюстрацыі⁴⁰⁴. Таму і спосабы падачы інфармацыі ў падобных выданнях былі розныя: на масавую ўражлівую аўдыторыю, абслугоўвалі народную культуру таго часу⁴⁰⁵. Знешняя форма такіх «улітак» таксама была падпарадкаваная іх грамадскай функцыі, інфармацыя суправаджалася «крыклівымі» загаловамі, у якіх акрэслены кшталту «жахлівы», «пачварны», «вусцішны» альбо «цудоўны» сустракаліся вельмі часта⁴⁰⁶. Каляровыя дрэварыты даволі часта сустракаліся ў падобных «лятучых газетах», падбіраліся такім чынам, каб заахваціць набывацкую друкаваную прадукцыю. Друкаваныя навіны ўжо з канца XV ст. сталі ў Еўропе таварам, які можна было прадаць і няблага на гэтым зарабіць⁴⁰⁷. Найпапулярнейшымі тэмамі «лятучых газет» былі яркія сенсацыйныя звесткі пра чалавечыя катастрофы.

Асобную катэгорыю складала «лятучая» прадукцыя, друкаваная на адной старонцы – «лятучыя лісткі». Іх выпускалі аказіяльна і даволі часта на іх змяшчаліся гравюры, у тым ліку каляровыя дрэварыты. Такія выданні з пункту гледжання іх аўтараў і друкароў мелі шмат плюсаў. Найперш яны былі танныя ў вытворчасці і зручныя для продажу. Графічна яны арыентаваліся менавіта на шырокі продаж, а ілюстрацыі займалі ў іх значнае месца. Часам гэтыя ілюстрацыі паходзілі быццам з жахлівага сну. Бруна Вэбер, швейцарскі даследчык збораў пастара Віка, так характарызуе падобныя вобразы: «Тое, што было найгоршым, найжахлівым, што заспявала людзей і ад чаго яны рабіліся бездапаможнымі, напужанымі, мізэрнымі і пачыналі здзіўлена жэстыкуляваць, ахвотна перадавалася ў казачных малюнках лятучых лісткаў: рэчы найжудасныя – разрыванне трупаў на кавалкі і канібалізм, – прадстаўляліся са спакоем і з задавальненнем»⁴⁰⁸.

Таму не ўсё можна патлумачыць імкненнем да камерцыйнага поспеху і даступнасцю сродкаў выяўлення ўласных фобій. Нават у

⁴⁰⁴ Schottenloher, K. Flugblatt und Zeitung / K. Schottenloher. – Berlin, 1922 (перадрук: München, 1985). – S. 16.

⁴⁰⁵ Гл. падрабязней: Burke, P. Popular Culture in Early Modern Europe / P. Burke. – Aldershot, 1988. – P. 118–124.

⁴⁰⁶ Pirożyński, J. Z dziejów obiegu informacji... – S. 65.

⁴⁰⁷ Pirożyński, J. Z dziejów obiegu informacji... – S. 67.

⁴⁰⁸ Weber, B. Wunderzeichen und Winkeldrucker 1543–1586. Einblattdrucke aus der Sammlung Wikiana in der Zentralbibliothek Zürich / B. Weber. – Dietikon–Zürich, 1972. – S. 31.

ранні Новы час свядомасць еўрапейскага чалавека яшчэ захоўвала сінкрэтызм, а разуменне наяўнасці зла знаходзіла ў ім устойлівае, «легітымнае» месца.

Сведчанні і чуткі пра трагічныя падзеі пачатку 70-х гг. XVI ст. у ВКЛ у канцэнтраваным выглядзе ўвасобіліся ў тэксце лацінскай песні, знойдзенай сярод архіваляў Браўншвайгскай княгіні Зафіі Ягелонкі (1522–1575) – «Nova cantio Polonico ex sermone conversa in Latinum de gravissima et ante inaudita fame, qua in Magno Ducatu Lithuaniae iam magna pars communis populi brevi tempore est absumpta annis 1570–71»⁴⁰⁹. «Новая песня» складаецца з 18 чатырохрадковых строф. Аніміны аўтар звяртаецца да міласэрнага Бога, які разгневаўся за «жахлівыя нашы грахі і найагіднейшыя злачынствы». У вельмі гратэскавым выглядзе аўтар перадае жудасці, выкліканыя голадам. Так, напрыклад, «галодны бацька ўжо гатуе свайго сына, брат з'ядае цела брата, муж жонку сваю чацвяртуе, а няшчасныя маткі падсмажваюць сваіх дзяцей»⁴¹⁰. Імкнучыся захаваць жыццё, людзі паядаюць лісце з дрэў, не пагарджаюць дохлым сабакам і забіваюць адзін аднога, змагаючыся за кавалак хлеба. Тэкст заканчваецца апеляцыяй да Бога: «Пажадай стрымаць Твой гнеў, Божа, бо прамовіў, што па бацькоўскім пакаранні злітуешся над грэшнікамі. Гэтыя поўныя паразаў і найгоршыя гады змяні на лепшыя і такім чынам будзем уратаваныя. Амэн»⁴¹¹.

Мяркуюцца, што тэкст «Новай песні» прывёз у чэрвені 1573 г. у Германію адзін з паслоў княгіні Зафіі на элекцыйны сейм на Полю пад Каменем (5.IV.–20.V.1573) доктар Бертольд Райх (Bertold Reich) (памёр у 1589)⁴¹². Менавіта ён у лісце да князя Браўншвайг-Волфенбю-гельскага Юлія (1568–1589) пісаў пра незвычайную дарагавізну ў ВКЛ

⁴⁰⁹ Niedersächsisches Staatsarchiv, Wolfenbüttel. 1 Alt. 23. № 52. – Bl. 15 r–16 r. Выявіў архіваляў Ян Піражынскі: Pirożyński, J. Nieznana pieśń o głodzie na Litwie w latach 1570–1571 / J. Pirożyński // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. MXLI. Prace historyczne. – 1993. – Z. 101. – S. 37–42.

⁴¹⁰ Famelicus pater iam coquit filium
Fraternum corpus manducari a fretre ista non sunt nova;
Maritus uxorem iam discindit ac infelices matres
Assatos faciunt suos infants. (арк. 15 v.).

⁴¹¹ Iam iram Tuam, Domine, dignare compescere,
Quoniam post castigationem paternam dixisti Te misereri
Peccatoribus velle; hoc calamitosos et gravissimos annos
In meliores convertere et sic incolumes manebimus.
Amen. (арк. 16 r.).

⁴¹² Pirożyński, J. Księżna brunswicka Zofia Jagellonka (1552–1575) i jej biblioteka. Studium z dziejów kultury / J. Pirożyński. – Kraków, 1986. – S. 98–99.

у 1570–1571 гг. і паведамляў, што дашле дадатковую інфармацыю на гэты конт: «...und thu E. F. G. ich Zeitung von der grausamen theürung in Littaw der verschinen 70. 71 Jare ereignet»⁴¹³. Вельмі верагодна, што прыгаданыя звесткі («Zeitung») і ёсць тэкстам песні, якая тут аналізуецца.

Сама назва твора сведчыць, што «Nova cantio» – гэта лацінскі пераклад польскамоўнага тэксту. Увогуле песні пра мор і голад, якія зведалі жыхары Польшчы і ВКЛ у другой палове XVI ст., даволі вядомыя паводле розных тагачасных друкаваных канцыяналах – зборніках рэлігійных песень⁴¹⁴. Але «Новая песня» нідзе не прыгадваецца. Выглядае праўдападобнай гіпотэза, што «Nova cantio» – пераклад не захаванай «Песні пра голад літоўскі», аўтарам якой быў Станіслаў Судроўскі (Sudrowski, Sudrovius, Znojewski) – палеміст і кальвінісцкі казнадзей, абраны ў 1573 г. сеньёрам збораў ВКЛ⁴¹⁵. Ян Піражынскі развівае гэту гіпотэзу і дапускае, што «Песня пра голад літоўскі» магла знаходзіцца сярод «Песняў паспалітых», якія не захаваліся і вядомыя толькі паводле бібліяграфічнага апісання працы С. Судроўскага «Nauka i utwierdzenie o tym, z czym się ma pokazać i popisać przed majestatem Bożym człowiek chrześcijański niemocą złożony»⁴¹⁶. У захаваным толькі адным асобніку выдання гэтай працы 1600 г.⁴¹⁷ адсутнічаюць песні ўвогуле. Я. Піражынскі мяркуе, што гэта зусім не азначае, што яны адсутнічалі ў папярэднім выданні(ях)⁴¹⁸. «Nauka i utwierdzenie» была ў 1600 г. адным з дадаткаў да кальвінісцкага Катэхізіса, які выдаваўся ў Вільні ўжо ў 1594 г. і 1598 г.⁴¹⁹. Змест дадаткаў, якія рыхтаваліся асобна, падлягалі ў розных выданнях зменам.

Можна сцвярджаць, што паміж «Новай песняй» 1573 г. і аналізаванай вышэй газетай-улёткай «Паважная гісторыя» 1572 г. назіраюцца тэксталагічныя супадзенні. Напрыклад, агульным сюжэтам з’яўляецца гісторыя жамойцкага хлопца, які з-за голаду забіў і з’еў 13 асоб і быў за гэта пакараны праз Бога пажарам у доме, у якім і загінуў. Ці не гэты дом мы бачым у верхнім правым вугле каляровага дрэварыта пад

⁴¹³ Цьгата паводле: *Pirożyński, J. Nieznana pieśń...* – S. 38.

⁴¹⁴ *Estreicher, K. Bibliografia polska / K. Estreicher.* – Kraków, 1903. – Т. XIX. – S. 79–97.

⁴¹⁵ *Bibliografia literatury polskiej «Nowy Korbut».* – Warszawa, 1965. – Т. 3. – S. 300.

⁴¹⁶ Wilno: Jan Karcan, 1580. 8°; *Estreicher, K. Bibliografia polska / K. Estreicher.* – Kraków, 1934. – Т. XXX. – S. 17.

⁴¹⁷ Wilno: Jan Markowicz, 1600. 8°

⁴¹⁸ *Pirożyński, J. Nieznana pieśń...* – S. 39.

⁴¹⁹ *Estreicher, K. Bibliografia polska.* – Т. XIX. – S. 185.

назвай «Жахлівыя, але праўдзівыя звесткі...»? «Паважная гісторыя» перагукаецца з «Новай песняй» і ў тэалагічных характарыстыках падзей – за тое, што людзі шмат грашылі, Бог паслаў ім у пакаранне – голад і заразу. У такой сітуацыі адзінае выйсце – перастаць грашыць ды маліць Бога аб дараванні.

Такім чынам, разнастайныя крыніцы апошняй трэці XVI–XVII ст. сапраўды ўказваюць на катастрофічны наступствы голаду, які ахапіў ВКЛ у 1570–1571 гг. Відавочнай з’яўляецца тэксталагічная і сюжэтная сувязь паміж гэтымі крыніцамі, можна нават сцвярджаць, што пазнейшыя аўтары выкарыстоўвалі звесткі ранейшых. Матывацыя маралізатарства падчас апісання такіх жахлівых падзей праглядаецца ў назваўных аўтараў вельмі моцна.

1.2. Век мемуараў у Вялікім Княстве Літоўскім

З другой паловы XVI ст. новую наратыўную традыцыю распачалі мемуарысты ВКЛ. Як паказвае папярэдні аналіз, істотныя вобразы і эпітэты мемуарыстаў супадаюць з падобнымі ў беларуска-літоўскіх летапісах. Фактычна мемуарысты імкнуліся мадэляваць падзеі, сведкамі якіх яны непасрэдна былі, выкарыстоўваючы схемы, выпрацаваныя Бібліяй і храністамі-гістарыёграфамі. Такім чынам, у мемуарах грамадская тэматыка дамінуе над прыватнай⁴²⁰. Выбарачная рэпрэзентацыя фактаў дазваляе нам зразумець, што мемуары выходзіць па-за дакументальны тэкст і звязаныя з традыцыяй літаратурнай умоўнасці. Але такія тэксты не з’яўляюцца поўнай фікцыяй. У мемуарах знаходзім запіс асабістых перажыванняў падзей і тэндэнцыю структураваць уласныя ўражанні ў адпаведнасці з прынятымі (і зразумелымі) канонамі.

Кальвініст Ян Цадроўскі ў сваіх успамінах (1682 г.) апісвае голад падчас вайны: «21 сакавіка 1656 года дапусціў Пан Бог у Менскім ваяводстве на розных месцах і ў доме маім страшэнную колькасць палявых мышэй, якія спачатку на полі, а потым у пунях і свірнях і на азяродах страшэнна псавалі збожжа. Пасля гэтага накіравання Божага настаў вялікі голад, які працягваўся аж да жніўня 1657 года так, што галодныя людзі катоў, сабак і ўсялякую здыхляўшую елі, а пад канец людзей рэзалі і целы іх елі, нават вылезацца ў замавінах людскім трупам не давалі, чаго я сам, няшчасны чалавек, сваімі вачыма наглядзеўся. Гэта бедства лютавала ў Беларусі і ў

⁴²⁰ Borek, P. *Obraz wojen kozackich za czasów Chmielnickiego w staropolskim piśmiennictwie* / P. Borek // *Napis*. Seria VII. – Warszawa, 2001. – S. 201.

Инфлянтах»⁴²¹. Падобныя звесткі нібы пацвярджаюцца данясеннямі расійскай адміністрацыі з падкантрольнай падчас вайны 1654–1667 тэрыторыі Беларусі, дзе «не токмо что мертвечину и всякую нечистоту, но и плоти человеческие едят»⁴²².

Створана сапраўды жахлівая карціна. Аднак апісанне катастрофы цывільнага насельніцтва Я. Цадроўскім шмат у чым супадае са сцэнай з «Дыярыуша» мазырскага харужага Язэпа Будзілы. На гэтую акалічнасць у свой час звярнуў увагу выдаўца беларускага перакладу мемуараў Аляксандр Коршунаў⁴²³. Аддзелы шляхты Польшчы і ВКЛ, паводле яго слоў⁴²⁴, аказаліся ў маскоўскім Крамлі ў 1612 г., узятыя ў аблогу Першым і Другім апалчэннямі падчас расійскай «Смуты»⁴²⁵ ў падобнай драматычнай сітуацыі голаду, «які [раней] не чуваны і цяжкі для апісання, пра які ніводная хроніка ў гісторыі не сведчыць, каб дзе-небудзь на свеце магло такое быць у аблозе, альбо калі-небудзь было, каб траву, карэнні, мышэй, сабак, катоў, здыхляціны не засталася, вяза-

⁴²¹ Dwa pamiętniki z XVII wieku: Jana Cedrowskiego i Jana Floriana Drobysza Tuczynskiego / Wydał i wstępem poprzedził A. Przyboś. – Wrocław; Kraków: Zakład imienia Ossolińskich – Wydawnictwo, 1954. – S. 10–11.: «Anno eodem 21 martii. Dopuscił Pan Bog w wojewodztwie mińskim na różnych miescach i w moim domu straszną moc myszy polnych, tak że zboża wprzód w polach, a potem w puniach i świrnach i przeplotach strasznie psowali. Za którym dopuszczeniem Bożem zaraz głód straszny nastąpił, który trwał aż do żniw w r. 1657, tak że kotki, psy, zdechliny wszelakie ludzi jadali, na ostatek rznęli ludzie i ciała ludzkie jedli i umiarłym trupom ludzkie wyleżeć się w grobie nie dali, czegom się sam mizerny człowiek oczyma moimi napałtrzał. Ta klęska grasowała na Białorusi i w Inflanciech». (Польскамоўныя цытаты з тэкстаў XVI–XVIII стст. падаюцца ў арыгінале). Беларускі пераклад: Цадроўскі, Я. Успаміны / Я. Цадроўскі // Помнікі мемуарнай літаратуры Беларусі XVII ст. / уклад. А. Ф. Коршунаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – С. 128.

⁴²² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1863. – Т. 3. – С. 576, 578, 582. Супастаўленне паведамленняў Я. Цадроўскага і маскоўскай адміністрацыі ўжо рабілася: Сагановіч, Г. Невядомая вайна: 1654–1667 / Г. Сагановіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1995. – С. 71.

⁴²³ Помнікі мемуарнай літаратуры Беларусі XVII ст. – С. 144.

⁴²⁴ Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией. – СПб., 1872. – Т. 1: Памятники, относящиеся к смутному времени. Извлечены из рукописей Императорской Публичной Библиотеки и Главного Штаба. – Слуп. 347–350.

⁴²⁵ Гл. падрабязней: Платонов, С. Ф. Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI–XVII вв. Опыт изучения общественного строя и сословных отношений в Смутное время / С. Ф. Платонов. – 5-е изд. – М.: Памятники ист. мысли, 1995. – С. 358–360.

ямі
гг.
то-
фы
зай
іч-
уа-
од-
огу
об-
ля
зе-
по,
зі-

няў паелі, трупы, выкопваючы з зямлі, з'елі, пяхота сама сябе з'ела і людзей, хапаючы, паелі»⁴²⁶.

Далейшая дэталізацыя апісання падае ўжо проста сцэны з Апакаліпсісу: «Трускаўскі, паручнік пяхоты, двух сыноў сваіх з'еў, гайдук адзін таксама сына з'еў, другі – сваю матку; таварыш таксама адзін слугу з'еў свайго; адным словам, сын бацьку, бацька сыну не даваў літасці; пан для слугі, слуга для пана не быў бяспечны; хто каго ўвогуле змог, той таго з'еў, здаравейшы слабейшага забіў»⁴²⁷. Я. Будзіла апісвае нават своеасаблівую іерархію права на цела мёртвага таварыша: «За сваяка або таварыша свайго, калі яго іншы з'еў, як за ўласную спадчыну судзіліся, бо [ён сам] меўся яго найперш з'есці, чым хтось іншы. [І] такая справа надарылася ў адзеле п. Ляніцкага, дзе гайдукі з'елі ў сваім адзеле памерлага гайдука; нябожчыкаў сваяк з іншага дзесятку скардзіўся перад ротмістрам, маўляў, яго я меўся першым з'есці, як сваяк, [а] ніхто іншы; тыя ж адпіраліся, маўляў, мы найперш меліся яго з'есці, бо з намі ў адным шыхце і адзеле быў і ў дзесятку. Ротмістр ня ведаў, які вынесці дэкрэт, баючыся таксама, каб нейкі з бакоў, пакрыўджаны дэкрэтам, самога б суддзю не з'еў бы, мусіў з трыбуналу ўцякаць»⁴²⁸.

Наступная сітуацыя выглядае ў Я. Будзілы ўжо больш рэалістычнай, бо тут адчуваюцца асабістыя перажыванні аўтара: «Так тады пры лютым голадзе надышлі розныя хваробы, смерці суровыя, што на чалавека, які паміраў з голаду, глядзець са страхам і не без плачу прыходзілася, якіх я шмат пабачыў. Іншы зямлю пад сабой, рукі, ногі, цела, як мог, жэр, а што найгоршае, што хоць бы і рад быў памерці, але

⁴²⁶ «...ktory nie słychany y do wypisania trudny, iakiego zadne kroniki y historie nie swiadczą, aby kiedy na swiecie w oblężeniu będący ktory go mógł, albo kiedy miał bydz, nastąpił, bo gdy iuz traw, korzonkow, myszy, psow, kotek, scierwa nie było, więznie wyiedli, trupy, wykopuiąc z ziemie, wyiedli, piechota się sama między sobą wyiadła y ludzie łapaiąc poiedli».

⁴²⁷ «Truskowski porucznik piechotny dwu synow swych ziadł; hayduk ieden iako syna ziadł, drugi matkę; towarzysz tez ieden sługę ziadł swego; owo zgoła syn iemu, oliciec synowi nie spuscił; pan sługi, sługa pana nie był bezpечen; kto kogo zgoła змогł, ten tego ziadł, zdrowszy chorszego pozbił».

⁴²⁸ «O powinnego abo towarzysza swego, iesli kto komu inszy ziadł, iako o własny spadek się prawowali, ze go był blizszy ziesc, niz kto inszy, ktora taka sprawa przytoczyła się była w szeregu p. Lenickiego, ze hayducy ziedli w swym szeregu umarłego hayduka; powinny nieboszczykowski z innego dziesiątku skarzył się przed rotmistrzem, zem go ia był blizszy ziesc, iako powinny, niz kto inszy; ci się odpierali, zesmy blizszy do ziedzenia iego, poniewaz z nami w iednym ordynku i szeregu był y dziesiątku. Rotmistrz, iako novum emergens (?) nie wiedział, iako koresu ferowac, obawiając się tez, aby ktora strona, będąc urazona decretem, iego sędzego nie ziadła, musiał z trzybunału umykac».

памерці не мог. Камень або цэглу кусаў, просячы пана Бога, каб у хлеб перамяніў, але укусіць не мог. “Ах, ах!” – было чутно ўсюды ў замку, а перад замкам – турма і смерць. Цяжкая аблога, цяжкая вытрымка была! Багата такіх людзей было, што добраахвотна на смерць да неприяцеля ішлі і здаваліся...»⁴²⁹.

Менскі стараста, а пазней ваявода Крыштоф Завіша ў сваіх успамінах ужо на пачатку XVIII ст. выкарыстоўвае тыя ж вобразы катастрофы, што і яго папярэднікі па мемуарыстыцы⁴³⁰: «Году 1710 таксама працягваецца ў розных прускіх гарадах пошасць, а на Літве – цяжкія хваробы і, перш за ўсё, голад, бо людзі не толькі падліну, але ў некаторых месцах людзей елі, а на гэтае ўсё мала ўвага звярталася. Войскаў чужых і сваіх уціскі былі вялікія, з-за якіх калі з’ядалася апошняе, голад вялікі наступіў... Адтуль такі голад, што па дварах трупаў поўна на пажыву ваўкам. Жывыя людзі паядалі трупы, катоў, псоў... У Вільні беднаты па сто і болей на дзень памірала»⁴³¹. У апісаннях К. Завішы знаходзім таксама новыя дэталі, якія сведчаць пра стаўленне ўлад да канібалізму: «...і здаралася, што ў некалькіх месцах маткі дзяцей сваіх паелі, за што карана»⁴³².

Яшчэ адна нарматыўная крыніца сярэдзіны XVIII ст. ілюструе механізм перадачы звестак з аднаго твора ў іншым. «Віцебскі летапіс» Панцырнага і Аверкі падае прыклады голаду ў ранейшыя часы, пры гэтым аўтар робіць адсылкі на свае першакрыніцы⁴³³: «У выніку даждоў і вялікай паводкі тры леты [былі] такімі цяжкімі, што людзі [пачалі] есці дзяцей і трупы, знятыя з шыбеніц. Сведчыць Мехавіта,

⁴²⁹ «W tak tedy okrutnym głodzie nastąpiły rozmaite choroby, śmierci srogie, że na człowieka z głodu umierającego patrzac z strachem y nie bez płaczu przychodziło, ktorych wielem się napatrzył, ziemię pod sobą ręce, nogi, ciało, iako mógł, zarł, a co naygorszy, że chochy rad umarł, a umrzec nie mógł, kamien abo cegłę kasał, prosząc p. Boga, aby w chleb przemienił, ale ukąsac niemógł. Ach! Ach! Wszedy pełno w zamku, a przed zamkiem więzienie y śmierc. Ciężkie oblężenie, cięższe wytrwanie było! Siła ludzi takich było, co dobrowolnie na śmierc do nieprzyjaciela szli y przedawali się...».

⁴³⁰ *Zawisza, K. Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego (1666–1721) / K. Zawisza; wyd. J. Bartosiewicz. – Warszawa, 1862. – S. 363.*

⁴³¹ «Roku 1710 toż trwa po różnych miejscach pruskich powietrze, a w Litwie ciężkie choroby i nadewszystko głód, bo nietylko ludzie zdechlię, ale na niektórych miejscach ludzi jedli, a na to wszystko mniej uwagi, wojsk i swoich i postronnych uciski wielkie, dla których gdy zjedzono ostatnie, głód nastąpił [...]. Zkąd taki głód, że po dworach trupów pełno było na pożywienie wilkom. Ludzie żywi trupy zjadali, kotki, psy... W Wilnie ubóstwa po stu i więcej na dzień umierało».

⁴³² «...i zdarzało się że na kilku miejscach matki dzieci swoje pojadyły, za co karano».

⁴³³ *Летопись Панцырного и Аверки // Полное собрание русских летописей / сост. Н. Н. Улащик. – М.: Наука, 1975. – Т. 32. – С. 203.*

Год 1315... Па прычыне цяжкой і доўгай зімы людзі з лісця сабе ежу рабілі і трупы елі, ішлі да лясоў на пажыранне звярмі... Сведчыць Каяловіч. Год 1570»⁴³⁴.

Пры аналізе апакаліптычных фрагментаў розных аўтараў звяртае на сябе ўвагу супадзенне ў стылі апісання і супольнасць сюжэтаў. Адзін з такіх сюжэтаў – прафанацыя трупаў – найбольш архаічны і мае першакрыніцу ў Старым Запавеце ды з’яўляецца прароцтвам Ераміі: «...выкінуць косьці цароў Юды, і косьці князёў ягоных, і косьці святароў, і косьці прарокаў, і косьці жыхароў Ерусаліма – з магіл іхніх; і раскідаюць іх перад сонцам і месяцам і перад усім войскам нябесным...; ня прыбярдуць іх і не пахаваюць: яны будуць гноем на зямлі»⁴³⁵. Услед за гэтай перасцярогай у Адкрыцці Яна Багаслова прадказваецца, што птушкі будуць збірацца на вялікую вярчу Божую, «каб пажэрці трупы цароў. Трупы моцных, трупы тысячнікаў, трупы коней і верхаўцоў, трупы ўсіх вольнікаў і рабоў, і малых і вялікіх»⁴³⁶. Як бачна, біблейскі топас з’яўляецца самым распаўсюджаным канцэптам катастрофы, альбо, як яго назвала ўкраінская даследчыца Наталля Яковенка, сіндромам перагорнутага свету⁴³⁷.

Такім чынам, можна гаварыць пра крыніцы архетыпаў і практыку саманаставаня ў мемуарыстыцы XVI–XVIII стст. Але як гэта адбылася? Вялікія магчымасці для запазычанняў мемуарыстамі ствараліся, апроч іншага, існаваннем звычайу рассылаць копіі сваіх дыярнушаў і мемуараў суседзям, сваякам, а таксама асобам, якім аўтар надаваў значную ролю ў сваім тэксце. У шляхецкіх дварах складаліся зноймі цікавых фрагментаў ці нават цалкам перапісваліся атрыманыя мемуары⁴³⁸. У выніку забяспечвалася трансляцыя звестак і, што найбольш важна для нас, вобразаў і метафар, з дапамогай якіх апісваліся гэтыя ці іншыя падзеі грамадскага жыцця.

⁴³⁴ «Z okazji deszczow u powodzi wielkiej trzy letni tak cienżki, że ludzie, iedli iedć u trupow z szubienic zdientych. Test Miechowita. Roku 1315... Z racyi wielkiej u długiej zimy, że ludzie z liścia sobie pożywienie robili i trupow iedli, iedli do lasow na pożarcie bestyiom... Teste Koiłowicz. Rok 1570».

⁴³⁵ Ерамія 8: 1–2. Біблейскія цытаты падаюцца паводле перакладу В. Сёмухі: *Кнігі Святога Пісанья Старога і Новага Запавету. Кананічныя*. У беларускай перакладзе. – Duncanville, USA: World Wide Printing, 2002.

⁴³⁶ Адкрыццё Яна 19: 17–18.

⁴³⁷ Яковенко, Н. «Скількі облич у вайні: Хмельниччина очима історыка» / Н. Яковенко // *Паралельны свет. Дасліджэння з історыі уявлень в Украіні XVI–XVII ст.* – Київ: Критика, 2002. – С. 208, 211, 224.

⁴³⁸ Przyboś, A. Wstęp / A. Przyboś // *Dwa pamiątniki z XVII wieku: Jana Sobieskiego i Jana Floriana Drobysza Tyczyńskiego*. – Wrocław; Kraków: Zakład Wydawnictwa Ossolińskich – Wydawnictwo, 1954. – S. IX.

XVII ст. стала для Рэчы Паспалітай векам мемуараў, бо, як адзначыў адзін з даследчыкаў гэтага віду наратыўных крыніц В. Чаплінскі, «было пра што пісаць»⁴³⁹. Імкненне ствараць мемуары тлумачыцца цікавасцю шляхты да гісторыі, ахвотай да вывучэння хронік, летапісаў і навін, а таксама жаданнем зафіксаваць перажытыя падзеі. Адсюль поспех падобнай літаратуры сярод чытачоў той эпохі і папулярнасць аўтара, яго грамадская значнасць⁴⁴⁰.

Такім чынам, калі мемуарыст апісваў падзеі, якім хацеў надаць эпічны статус, ён актыўна выкарыстоўваў напрацаваныя клішэ і вобразы, запазычаныя з іншых тэкстаў. У мемуарах і дыярыгушах знаходзіць адлюстраванне таксама казуальнасць, дэталізаванае апісанне можа сведчыць на карысць рэалістычнага выкладу падзей праз асабістае асэнсаванне. У многіх творах таго часу не столькі апісваюцца факты, колькі адлюстроўваюцца іх індывідуальнае ўспрыняццё і ацэнка аўтара, што служыць выяўленню яго асабістага стаўлення да гістарычных з'яў і падзей⁴⁴¹. Таму да непасрэднага запазычання фактаў з наратыўных крыніц, калі гэтыя факты не адносяцца непасрэдна да асабістага жыцця наратара, гісторыку варта ставіцца вельмі асцярожна. З цягам часу паступовая індывідуалізацыя стылю выкладання робіць мемуары больш інфармацыйна насычанымі і ў іх сустрэкаецца ўжо менш штампаў.

Падчас аналізу помнікаў мемуарнай літаратуры, у тым ліку і ВКЛ, даследчыку варта памятаць пра складанасць наратыўнай канструкцыі. Гэтую праблему Роберт Пэч пазначыў як узаемныя адносіны «я – эпічнае» і «я – што разважае рэальна»⁴⁴². Хвалепадобнае развіццё аповеду ды ўзаемапрацікненне прыгаданых характарыстык наратара прыводзяць да таго, што набывае голас то адзін, то другі фактар⁴⁴³. Апісанне бедстваў ваеннага часу, у тым ліку і выпадкаў канібалізму, у мемуарах XVI–XVIII стст. можа стаць добрай ілюстрацыяй гэтага працэсу.

⁴³⁹ *Czapliński, W. Wstęp / W. Czapliński // Pamiętniki / J. C. Pasek. – Wrocław; Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo De Agostini, 2003. – Т. 1. – S. IX–X.*

⁴⁴⁰ *Rytel, J. «Pamiętniki» Paska na tle pamiętnikarstwa staropolskiego. Szkic z dziejów prozy narracyjnej / J. Rytel. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1962. – S. 41.*

⁴⁴¹ *Гаранін, С. Л. Гістарычна-мемуарная літаратура / С. Л. Гаранін // Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стст. – 2-е выд. – Мінск: Бел. навука, 2007. – Т. 1: Даўняя літаратура XI – першай паловы XVIII ст. – С. 682.*

⁴⁴² *Petsch, R. Wesen und Formen der Erzählkunst / R. Petsch // Halle am Saale: M. Niemeyer, 1934. – S. 112–113.*

⁴⁴³ *Rytel, J. «Pamiętniki» Paska... – S. 82.*

1.3. Го
Голод -
необходно
скрытай
раз скаа
вещица я
граба раз
межах.
Нако
ды паш
спыляе
вещица ў
датыча
ныя ў;
нашай
фарма
назва
разбу
з адн
разам
квал
асоб
чала
дан
гал
ещ
Та
сва
ад
па
ін

1.3. Голад як фізіялагічная і сацыяльна-псіхалагічная з'ява

Голад – стан арганізма, выкліканы недахопам атрымання рэчываў, неабходных для падтрымкі гомеастаза. Гомеастаз – здольнасць адкрытай сістэмы захоўваць стабільнасць свайго ўнутранага стану праз скаардынаваныя рэакцыі. У сучаснай фізіялогіі гомеастаз разглядаецца як фундаментальная характарыстыка жывых арганізмаў. Яго трэба разумець як падтрыманне ўнутранага асяроддзя ў дапушчальных межах.

Наколькі голад можа прывесці да трансфармацыі чалавечай псіхікі, ды пашырэння антысацыяльных з'яў, ужо было прадметам аналізу сацыялогіі. Уся сфера свядомасці пад уплывам голаду пачынае запаўняцца ўяўленнямі, ідэямі і комплексамі ідэй, якія напрамую ці ўскосна датычаць ежы. Яны ўрываюцца ў сферу свядомасці, выцягваюць іншыя ўяўленні і ідэі (ці імкнуча іх выцесніць) з галавы незалежна ад нашай волі і насуперак ёй⁴⁴⁴. З чалавекам адбываюцца значныя трансфармацыі. Пры працяглым і моцным галаданні тое, што мы можам назваць «я – еднасць і цэльнасць душэўнага жыцця»⁴⁴⁵, паступова рабурэаецца, распадаецца на кавалкі, якія з цяжкасцю стасуюцца адзін з адным – яны падобныя на рэшткі мазаічнай карціны, што трымаюцца разам толькі дзякуючы раме. Адпаведна з гэтым «распадаецца» на кавалкі і воля: яна перастае быць адзінай і цэльнай, драбніцца на асобныя плыні, што няўзгоднена цякуць у «раме» разладжанага чалавечага арганізма. Працяглае дэфіцытнае, а таксама адноснае галаданне вядзе да рэзкай змены складу нервовай сістэмы, у прыватнасці галаўнога мозга. Механізм душэўнага жыцця чалавека дэзарганізуюцца, разбіваецца яго цэльнасць ды ўзгодненасць асобных частак⁴⁴⁶. Такім чынам, чалавек падчас працяглага галадання выходзіць з рамак свайго звыкллага жыцця і ўласных маральных устаноў. У залежнасці ад абставін, а таксама ад унутраных фізічных і псіхалагічных рэсурсаў ва ўмовах сістэмнага галадання ён можа дайсці да крайніх формаў індывідуальных паводзін.

Прынцыпова тое, што ва ўмовах голаду дэфармуюцца паводзіны не толькі чалавека, але і чалавечых супольнасцяў. Вынікам дэфіцытнага ці адноснага галадання большасць чальцоў пэўнага сацыяльнага калектыва (як гэта вызначае Піццрым Сарокін) будзе з'яўленне ды ўзмац-

⁴⁴⁴ *Сорокин, П. А.* Голод как фактор. Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь / П. А. Сорокин; вступ. ст., коммент., подгот. к печати В. В. Сапова, В. С. Сычевой. – М.: Academia, 2003. – С. 103.

⁴⁴⁵ *Сорокин, П. А.* Голод как фактор. – С. 109.

⁴⁴⁶ *Сорокин, П. А.* Голод как фактор. – С. 112.

ненне дэфіцытнага ці адноснага харчатаксісу⁴⁴⁷ ў іх паводзінах з такімі наступствамі, як аслабленне і падаўленне ўсіх рэфлексаў, якія перашкаджаюць пазбягаць голад; узнікненне і ўзмацненне рэфлексаў, якія спрыяюць здабычы ежы, і г. д.⁴⁴⁸

Усё ж сітуацыя голаду пакідае варыятыўнасць паводзін чалавека і сацыяльнага калектыву. Шмат залежыць ад індывідуальных якасцяў, а ў выпадку з калектывамі – ад ступені іх самаарганізацыі.

1.4. «Жахлівая гісторыя» Інфлянтаў

Побач з Вялікім Княствам Літоўскім, на тэрыторыя даўняй Лівоніі, падобнай сваім кліматам і геапалітычнымі ператрубацыямі, гістарычныя крыніцы таксама фіксуюць выпадкі дзвянтных паводзін цывільнага насельніцтва ў перыяды крызісаў. Звесткі наконт драматычных падзей пачатку XVII ст. у Інфлянтах былі зведзены ў адзін тэкст пастырам Фрыдрыхам Энгельке ў сакавіку 1603 г. у Мітаве (Елгаве) пад назвай «Warrhafftige erschreckliche unnd unerhörte geschicht so sich in Liffland zugetragen in das einige Gebiethe Dünborch, geschrieben durch Herrn Friedrich Engell[sche], Pastorn daselbsten» («Сапраўдная, жахлівая і нечуваная гісторыя пра тое, што здарылася ў Інфлянтах у акрузе Дынабургскай, напісаная панам Фрыдрыхам Энгельке, тутэйшым пастырам»)⁴⁴⁹. Распавядалася ў ёй пра голад, які ахапіў край у 1601–1602 гг. Сам тэкст быў раздрукаваны, як і ў выпадку звестак пра голад 1571 г. у Беларусі і Літве, у выглядзе «лятухых лісткоў» (Flugschriften). Упершыню «Гісторыю» Ф. Энгельке апублікавалі ў выглядзе такіх «лісткоў» у 1603 г. у Кёнігсбергу. На працягу некалькіх год яе неаднаразова перавыдавалі, у тым ліку і ў перапрацоўцы іншых аўтараў⁴⁵⁰. Публікацыі нязменна выклікалі цікавасць чытачоў.

⁴⁴⁷ Сорокин, П. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет / П. Сорокин; Ин-т социологии РАН. – М.: Наука, 1994. – С. 367–368.

⁴⁴⁸ Сорокин, П. А. Голод как фактор. – С. 239.

⁴⁴⁹ Энгельке, Ф. Истинная, ужасная и неслыханная история о случившемся в Ливонии, в округе Динабургском / Ф. Энгельке // Сборник материалов по русской истории начала XVII в. / пер., введ., прим. И. М. Болдакова; изд. графа С. Д. Шереметьева. – СПб.: Тип. П. П. Сойкина, 1896. – С. 46–52; Комментарии: С. 109–114.

⁴⁵⁰ Гл.: Сборник материалов по русской истории начала XVII в. – СПб., 1896. – С. 109–114; Феттерлейн, Е. Ф. Редкие немецкие летучие листы XVII в., касающиеся России / Е. Ф. Феттерлейн // Отчет Императорской Публичной Библиотеки за 1882 г. – СПб., 1882. – С. 5–6; Отчет Императорской Публичной Библиотеки за 1890 г. – СПб., 1890. – С. 92–93; Johann Textor's von Haeger Nassawische Chronik // Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv- Ehst- und Kurland's. VII Theil. – Riga, 1854. – S. 69–73; VIII Theil. – S. 407–408, 416–420.

Ф. Эн
анібалізм
людзей. І
Інтэр у
улі пяці
Вось
Думі з'е
смерцю,
на даро:
падак N
3 пе
навідаі
надал
абедзв
рання
варыя
споса
кутка
трох
Гарт
утап
у 16
вал
рэд
сам
наі
аб
ка
м
в
в
с

акімі
пера-
якія
века і
сцяў,

івоіі,
ічній
ынага
адзей
Дрыд-
азвай
fflandi
Нетт
ечува-
гскай,
м)»⁴⁵⁰
тэкт
арусі і
Гісто-
03 г. у
валі, у
імені

іх лет

ішчэні
лов і
і граф
46-47

1896
XVII с
Завоч
Завоч
Навс
100-101
0.

Ф. Энгельке апісаў як выпадкі непасрэдна забойстваў з мэтай канібалізму, так і эпідоды ўжывання ў ежу парэшткаў памерлых людзей. Прывядзём некалькі тыповых выпадкаў: «У маёнтку пані... Плятэр у студзені 1602 г. дзве жанчыны і хлопец 15 гадоў на імя Цаніт з'елі пяцёра чалавек. Усе яны былі спаленыя ў лазні» (выпадак № 1).

Вось прыклад некрафагіі: «У тым жа маёнтку селянін па прозвішчы Думп з'еў вялікую колькасць мерцвякоў, што памерлі як натуральнай смерцю, так і знятых з кола і шыбеніцы, а таксама памерлых з голаду на дарозе, пра што сведчыць аканом маёнтка Якаб Гранезольдт» (выпадак № 2).

З пералічаных пастарам 32 розных індцыдэнтаў 13 гісторый распавядаюць пра забойствы з мэтай канібалізму, толькі ў трох выпадках паядаліся парэшткі нябожчыкаў, а ў двух выпадках прысутнічалі абедзве з'явы. Паводле Ф. Энгельке, распаўсюджаным відам пакарання канібалаў было іх спаленне ў лазні (у адным выпадку маем варыянт – у доме). Толькі ў адным выпадку апісваецца яшчэ адзін спосаб пакарання за падобнае злачынства: «Карчмар... па імені Якаб, кутка забіўшы ў істопцы гасціннага двара, які стаяў пры самай Дзівіне, трох чалавек, трупы іх з'еў; даведаўшыся пра гэта, [стараста. – А. Д.] Гартвіг Засен яго арыштаваў і, загадаўшы зрабіць палонку ў Дзівіне, утаніў яго без усялякага суда. Гэта здарылася перад самай масленіцай, у 1602 г.» (выпадак № 6).

Звычайны від тагачаснага пакарання – калесаванне выкарыстоўвалася толькі ў судовым парадку і найчасцей у адносінах да забойцаў, рэдка – у выпадках з канібаламі. Апошнія былі аб'ектамі народнага самасуду і адносна іх выкарыстоўваліся метады, падобныя да «палявання на вядзьмарак» – палонкі ды спаленне ў лазнях. Менавіта гэтыя абставіны сведчаць пра пэўную фалькларызацыю вобразаў злачынцаў-канібалаў. Лазня – месца хоць і не хтанічнае, але ў народнай свядомасці ўсё ж мае медыяльную сувязь з замагільным светам. Халодная вода ў палонцы валодае якасцямі ачышчэння, гэта свайго роду адзін з варыянтаў «Божага суда»⁴⁵¹. І калі ў выпадку з «Жахлівай гісторыяй» былі запісаны народныя сведчанні, то цалкам можа быць, што мы маем справу з інфармацыяй, як яе ўспрымалі сучаснікі. У такіх выпадках палі спалучацца апісанні рэальных фактаў і фальклорныя механізмы пакарання. Апроч таго, у запісах Ф. Энгельке прысутнічаюць матэрыялы хрысціянскага маралізатарства. Гэта відаць у апісанні выпадкаў канібалізму менавіта ў перыяд посту: «Паводле сведчанняў Каспара Грөвінга, у час посту 1602 г. на гасцінным двары Захарыя Вэйса было

⁴⁵¹ Гуревич, А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства / А. Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1990. – С. 304.

з'едзена звыш 40 чалавек. Апроч таго, адзін жабрак з'еў другога. Сведка Ёган Энгельрус» (выпадак № 26).

У гэтым апісанні сумненні паўстаюць адносна лічбы ахвяр. Паказальныя таксама выпадкі абвінавачвання ў канібалізме людзей на мясцовага паходжання, апраўдацца якім было найбольш складана – заступнікаў у іх магло зусім не быць: «Паводле сведчання Ёахіма Фрыдэвольта, адзін селянін-літовец, які ўтрымліваў гасцінны двор альбо карчму на герцагскай плаціне ў сядзібе Олаф Борнскай воласці, варыў у вялікай колькасці чалавечае мяса ды прадаваў яго задзвінскім сялянам» (выпадак № 4). Тут мы не можам выключыць магчымасць пераследу чалавека паводле матываў эканамічнай канкурэнцыі.

Але Ф. Энгельке прыводзіць таксама звесткі, якія пацвярджаюцца даследаваннямі ў галіне сацыяльнай і культурнай антрапалогіі. Гэта тычыцца хваробаў, што выклікае канібалізм. Ён апісвае наступны выпадак: «У Ілуксе ў гаспадара гасціннага двара Эбергарда Тымана памерла дзіцё і яго пахавалі; але ў хуткім часе ягоны труп выкапаў зібергскі селянін і, аднёсшы да сябе дамоў, зварыў яго і пачаставаў ім пяцёра чалавек гасцей, якія ўсе ўслед за гэтым памерлі...» (выпадак № 32).

Тут няма найпроставых аналогій, але даволі вядомая сярод антрапологаў гісторыя з хваробай куру, якую спараджае паяданне парэшткаў памерлых сваякоў⁴⁵², пацвярджае саму магчымасць выпадкаў, апісаных Ф. Энгельке.

Падобныя апісанні бедстваў у Інфлянтах на пачатку XVII ст. утрымліваюцца ў «Лівонскай хроніцы» Франца Ніенштэда⁴⁵³. Свой апавед пра гэтыя падзеі ён распачаў з эмацыянальнай прэамбулы: «Зараз я павінен распавесці пра жаклівыя няшчасці, якія я перажыў у Інфлянтах у 1601 і 1602 гг.»⁴⁵⁴. Апісанне трагедыі ў Ф. Ніенштэда карацейшае за падобнае ў Ф. Энгельке. Важна, што ў абодвух аўтараў мы знаходзім супадзенне сюжэтаў.

⁴⁵² Говард, М. Сучасная культурная антрапалогія / М. Говард. – Мінск: Тэхналогія; Бел. Фонд Сораса, 1995. – С. 376–377.

⁴⁵³ Nyenstaedt, F. Livländische Chronik nebst dessen Handbuch / F. Nyenstaedt; hrsg. G. Tielemann // Monumenta Livoniae Antiquae. Sammlung von Chroniken, Berichten, Urkunden und anderen schriftlichen Denkmälern und Aufsätzen. Band II. – Riga; Leipzig, 1839. – Bogen 6–27, S. I–VIII, 1–166; *Ниенштедт, Ф. Ливонская летопись* / Ф. Ниенштедт // Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края. – Рига: Тип. А. И. Липинского, 1880. – Т. 3. – С. 353–400; 1882. – Т. 4. – С. 7–124.

⁴⁵⁴ Nyenstaedt, F. Livländische Chronik... – S. 112–114; *Ниенштедт, Ф. Ливонская летопись*. – С. 111–113: «Hier muss ich den grausamen Jammer berichten, so ich 1601 vnd 1602 in Lieffland erlebt habe».

Ф. Ніенштэдт так распавядае пра выпадак самагубства: «Адзін селянін забіў ды з'еў сваю ўласную жонку, а яе брата запрасіў да сябе ў госці, які ад жаху і трымцення, калі пачуў пра гэта, закалоў сябе»⁴⁵⁵. Пад пяром Ф. Энгельке гэтая гісторыя выглядае наступным чынам: «У маёнтку пані Зіберг адзін селянін, на імя Янэль, з'еў 7 чалавек, у тым ліку ўласных жонку і дзяцей. Да яго прыйшоў ягоны брат і папрасіў даць яму паесці, на што той адказаў: “Хлеба я не маю, а мяса дамо”. Калі ж брат, пад'еўшы, даведаўся, што тое было мяса братавых жонкі і дзяцей, то ён ускрыкнуў: “Ах! Ах!”, схапіў нож ды закалоўся» (выпадак № 24).

Маюцца адрозненні ў дэталях, але сюжэт са сваяком, братам і яго самагубствам – аднолькавы. Цалкам можна дапусціць, што Рыжскі бурмістр Ф. Ніенштэдт, які апісваў падзеі 1601–1602 гг. – пазней за пастыра Ф. Энгельке, выкарыстоўваў «лятучыя лісткі» з тэкстам апошняга. У такім выпадку мы маем важны прыклад трансляцыі звестак у позняй прыбалтыйска-нямецкай хроніцы з іншых наратыўных крыніцаў.

Некаторыя выпадкі з «Хронікі» Ф. Ніенштэдта адсылаюць да трагічных сцэн «Дыярыуша» Я. Будзілы – мова ідзе пра стан людзей у аблосе. Ф. Ніенштэдт так апісвае іхняе становішча: «4 сакавіка ў Дорпаце адзін селянін публічна на рынку засмажыў і з'еў чалавечую руку. Іншы згаладнелы шведскі жаўнер адрываў зубамі мяса ад сваёй правай рукі і мяса паядаў. Падчас той жа аблогі жанчына з'ела сваіх уласных дзяцей і пасля гэтага закалолася»⁴⁵⁶.

Інфлянцкі гісторык XVIII ст. Ф. Гадэбуш, кажучы пра голад 1601–1602 гг., адзначаў, «што Меніус меў намер у сваёй вялікай “Хроніцы”, якая засталася няскончанай, назваць некалькі сотняў прыкладаў людзасветва, што было выкліканае голадам. Некаторыя з такіх прыкладаў прыведзены ў Ніенштэдта і [Энгельке]»⁴⁵⁷. Хутчэй за ўсё, тут маецца на ўвазе шведскі навуковец Фрэдэрык Меніус, які ў 1632 г. стаў прафесарам у Дорпацкім універсітэце і пярэ якога належыць гісторыя Івоні (1630).

⁴⁵⁵ «Ein Bauer hat sein eigen weib geschlachtet vnd gekochet, vnd ihren Bruder daruff zu Gaste geladen, welcher, wie ere s gehöret, vor Angst vnd Zittern sich erstochen».

⁴⁵⁶ «Den 4. Martii hat in Dörpt ein Bauer eines Menschen Arm öffentlich auff dem Marckt gebraten vnd gefressen. Ein anderer verhungertes schwedischer Soldat hat das Fleisch von seinem rechten Arm mit den Zähnen zerrissen vnd gefressen. In derselben Belagerung hat ein Weib ihre eigenen Kinder gegessen, vnd darnach sich selbst erstochen».

⁴⁵⁷ Livländische Jahrbücher. II Theil. – Riga, 1781. – S. 314–316; Сборник материалов по русской истории начала XVII в. – СПб., 1896. – С. 113–114.

Апісанні выпадкаў канібалізму ў Інфлянтах характарызуюцца наяўнасцю дэталей і ўказаннем імёнаў – злачынцаў, сведкаў, прадстаўнікоў улады. А тое, што часам называецца вялікая колькасць ахвяр і маецца пэўная фалькларызацыя стылю апавядання, дазваляюць меркаваць, што ў падобных тэкстах прысутнічае не строга дакументальнае апісанне фактаў, а перадача інфармацыі пра тое, што здарылася, паводле пэўных нарматыўных канонаў.

1.5. Досвед культурнай антрапалогіі

Даследаванні ў галіне культурнай антрапалогіі сведчаць, што канібалізм – гэта нечалавечая, беззаконная рэальнасць. Людаед – нелюдзь, яго існаванне, вынесенае на мяжу сацыяльнай прасторы, з’яўляецца сімвалічным і памежным адносна чалавечай свядомасці і сацыяльнага парадку⁴⁵⁸.

Дасягальнасць, «апрадмечванне» трупам пазбаўляе яго ўсялякіх якасцяў істоты, якою яна была. Толькі праз рэалістычную опытку можна задаволіцца канстатацыяй уласна біялагічнай з’явы, але можна і надалей прызнаваць у мёртвым целе атрыбуты асобы⁴⁵⁹. Цела прызнаецца неабходнай умовай чалавечай самаідэнтыфікацыі ў той ступені, наколькі яно канкрэтызуе індывідуальнасць яго ўладальніка. Паяданне чужога цела раўназначнае паяднанню чужой індывідуальнасці, адмове ад уласнай. У семіятычным сэнсе акт канібалізму супадносіць агрэсара і ахвяру і прачытваецца (а часам, як паказваюць клінічныя матэрыялы псіхіятрыі, літаральна рэалізуецца) як акт аўтаканібалізму⁴⁶⁰. Той, хто паядае іншага, паядае сам сябе – гэтая аднасць асэнсоўваецца як анталагічная, прыродная.

Канібалізм хоць і вынесены на мяжу сацыяльнай айкумены, але прызнаецца не толькі не беспрэцэдэнтным, а наадварот, дае падставу казаць пра прэцэдэнт сацыяльнай нормы ў акружэнні сацыяльнай паталогіі⁴⁶¹. У адпаведнасці з такой логікай дзікун ужо не проста можа быць канібалам: да пэўнай ступені ён ім павінен быць – у іншым выпадку ён не быў бы дзікуном. У нашумелай кнізе Уільяма Арэнса «Міф людажэрства» сведчанні пра канібалізм разглядаюцца пераважна

⁴⁵⁸ Богданов, К. А. Каннибализм: история одного табу / К. А. Богданов // Пограничное сознание (Альманах «Канун». Вып. 5). – СПб., 1999. – С. 199.

⁴⁵⁹ Thomas, L.-V. Grup. Od biologii do antropologii / L.-V. Thomas; przełożył K. Kocjan. – Łódź: Wydawnictwo Łódzkie, 1991. – S. 100.

⁴⁶⁰ Favazza, A. R. Bodies Under Siege. Self-mutilation and Body Modification in Culture and Psychiatry / A. R. Favazza. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1996. – P. 140, 142.

⁴⁶¹ Богданов, К. А. Каннибализм. – С. 203–204.

як наступствы такой аксіёмы⁴⁶². Абвінавачванні ў канібалізме, паводле У. Арэнса, падобныя абвінавачванням у чараўніцтве і рытуальных забойствах дзяцей, што паказана ў нашых прыкладах па гісторыі Інфлянтаў, з'яўляюцца неабходным элементам уяўленняў цывілізаванага чалавека пра свет нецывілізаваны, хрысціяніна пра паганца. Фактычна ж, як сведчыць практыка, канібалізм у большай ступені прыдуманы, чым сапраўды засведчаны. У. Арэнсу прэччлі многія даследчыкі, у прыватнасці, лаўрэат Нобелеўскай прэміі К. Гайдушак, які атрымаў сваю навуковую ўзнагароду за лекаванне нейравіруснай інфекцыі (куру) у Новай Гвінеі, этыялогія якой наўпрост тлумачыцца канібалізмам⁴⁶³. Але ж нельга не прызнаць з'ўрыстычнай функцыі сведчанняў пра канібалізм як метафар атаясамлення⁴⁶⁴.

У функцыі ідэалагічнай метафары канібалізм азначае парушэнне табу, якое маркіруе мяжу сацыяльнага і антысацыяльнага, і разам з тым нагадвае пра рэчаіснасць самога антысацыяльнага. Менавіта з такога функцыянальнага пункту гледжання канібалізм падобны да інцэсту – парушэння іншага найважнейшага для еўрапейскага свету табу⁴⁶⁵. Агульнасць інцэсту і канібалізму абгрунтоўваецца семантычнай еднасцю актуальнай для абодвух выпадкаў метафары «паядання крыві»⁴⁶⁶. Паяданне людзьмі сваіх няшчасных сваякоў у абложаным Крамлі, што апісваў Я. Будзіла, – гэта таксама сюжэт, іншасказальна звязаны з інцэстам.

З псіхалагічнага і сацыяльнага пункту гледжання цікавасць чалавека да забароненага рэалізуе ягонае запытанне пра самога сябе. «Антысацыяльнае», з гэтай пазіцыі, непарыўна звязанае з «іншасацыяльным», увогуле іншым, уяўленне пра якое немагчымае без сталага

⁴⁶² *Arens, W.* The Man-Eating Myth: Anthropology and Anthropophagy / W. Arens. – Oxford: Oxford University Press, 1979.

⁴⁶³ The Ethnography of Cannibalism / ed. D. Tuzin, P. Brown. – Washington: Society for Psychological Anthropology, 1983. – P. 3; *Sanday, P. R.* Divine Hunger: Cannibalism as a Cultural System / P. R. Sanday. – Cambridge: Oxford University Press, 1986. – P. 9–10; *White, T. D.* Prehistoric Cannibalism at Mancos / T. D. White. – N. Y.: Princeton University Press, 1992; *Говард, М.* Сучасная культурная антрапалогія. – С. 376–377.

⁴⁶⁴ *Fiddes, N.* Fleisch: Symbol der Macht / N. Fiddes. – Frankfurt am M.: Zweitausendeins, 1991. – P. 155–156; *Gardner, D.* Anthropophagy, Myth and the Subtle Ways of Ethnocentrism / D. Gardner // The Anthropology of Cannibalism / ed. by L. R. Goldman. – Westport, Conn: Bergin & Garvey, 1999. – P. 27–50.

⁴⁶⁵ *Богданов, К. А.* Каннибализм. – С. 204.

⁴⁶⁶ *Бутинов, Н. А.* Пища, родство, инцест / Н. А. Бутинов // Культура народов Индонезии и Океании: сб. музея антропологии и этнографии. – Ленинград, 1984. – Т. XXXIX. – С. 113–119.

адрознення нормы ад паталогіі і, адпаведна, без выяўлення сувязі паміж тым, што існуе як належнае, дадзенае, і тым, што існуе як мяркуемае, асаблівае⁴⁶⁷. Актуальнасць канібалізму для чалавечай свядомасці тлумачыцца ў дадзеным выпадку ў той ступені, у якой ён выяўляе «асаблівае» ва ўжо вядомых формах сацыяльнай і культурнай практыкі – няхай гэта будзе агрэсія, экзотыка ці эзатэрыка.

У якой жа ступені тэкставы канон наратыву XVI–XVIII стст. дэманструе сапраўднасць інфармацыі? Пакуль мы можам толькі канстатаваць, што наратывная аснова нашых ведаў пра тую эпоху можа быць вельмі падманлівай, калі верыць падобным крыніцам літаральна, – у такім выпадку мы рызыкуем патрапіць у скажоны, дэфармаваны свет⁴⁶⁸.

Калі зыходзіць са зместу крыніц, то немагчыма ўвогуле адмаўляць такія выпадкі экстрэмальна-дэвіянтных паводзін, як канібалізм. Але варта прызнаць, што існаваў пэўны канон, «наратывная формула» апісання падобных драматычных падзей. Летапісцы, службоўцы канцэлярыі, мемуарысты той эпохі працавалі ў рамках сваіх дзяржаўна-палітычных сістэм і этычных уяўленняў. Адною з галоўных задач было абвінавачванне праціўніка ў адступленні ад хрысціянскай этыкі. Акрамя таго, распаўсюджанай была практыка цытавання. Такім чынам, нам трэба як мінімум памятаць, што пры апісанні канібалізму ў наратывных крыніцах XVI–XVIII стст. мы маем справу з метадам традыцыйнага выкладання падобных гісторый, а не з непасрэдным апісаннем падзей. Адпаведна пры аналізе гэтай тэмы гісторык павінен выкарыстоўваць антрапалагічныя і крыніцазнаўчыя фільтры. Цытаваць жажлівыя гісторыі неабходна такім чынам, каб паказаць прыняты стыль апавядання пра такія падзеі.

Іншы пласт праблемы – размежаванне сферы індывідуальных злачынстваў ды масавых з’яў. З пункту гледжання крыміналістыкі канібалізм як злачынства супраць чалавека і грамадства, учыненае персанальна, фіксуецца ва ўсе эпохі, калі ўжо было сфармулявана паняцце крымінальнага злачынства. Масавым канібалізм можна назваць у тым выпадку, калі даведзена сапраўднасць некалькіх такіх выпадкаў на лакальнай тэрыторыі і ў пэўны час. Аднак прырода індывідуальна-крымінальнай і сацыяльна-дэвіяльнай з’яў абсалютна розная.

⁴⁶⁷ Лунев, В. В. Мотивация преступного поведения / В. В. Лунев. – М.: Наука, 1991. – С. 239–240.

⁴⁶⁸ Яковенко, Н. Паралельний світ. – С. 227.